

האתי החברתי והאסתטי באדריכלות עכשווית בישראל – שלי כהן

תקציר

מבוא

עבודת מחקר זו עניינה הקשר בין ההיבטים האתי, החברתי והאסתטי של האדריכלות בישראל, וביטויים בפרויקטים אדריכליים שתוכננו בה בעשור ומחצה האחרונים. הפרויקטים תוכננו למען קבוצות אוכלוסייה מוחלשות במענה לצורכי תכנון שהשויות והשוק מזניחים או אינם ממלאים. הם יוזמה של אדריכלים שהוגים, מצטרפים או נעשים שותפים ליוזמה של קהילות, של ארגוני חברה אזרחית או של הממסד העירוני, ובהקמתם מעורבת הקהילה.

במחקר אבחן את היחסים ההדדיים בין המעשה האדריכלי להיבטים האתי, החברתי והאסתטי של הפרויקטים, והתאוריות הדנות בהם. הגרעין האתי במחקר עוסק בקוטב האנושי של האדריכלות ובגישה האדריכלים למשתמשים או לדיירים של הפרויקטים שהם מתכננים. הגרעין החברתי עוסק ביחסי הכוחות החברתיים שבהם הפרויקטים נתונים, והגרעין האסתטי עוסק בשפה הצורנית של הפרויקטים, בתכונות המרחביות שלהם ובהיבטים פנימיים או אוטונומיים של האדריכלות, שמתגשמים בזכות חופש היצירה של האדריכלים.

מצד אחד המחקר יבחן כיצד אדריכלים שיוזמים פרויקטים לקבוצות מוחלשות מושפעים מתפיסות אתיות, חברתיות ואסתטיות שהתפתחו במאה ה-20 וה-21 בעולם ובישראל, וכיצד הן מסייעות להבנת ההקשרים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים של מימוש הפרויקטים, ומצד אחר המחקר יגלה כיצד תובנות העולות מניתוח הפרויקטים מרחיבות את הבנת המושגים אתי, חברתי ואסתטי באדריכלות ומעניקות להם משמעויות שהולמות את התנאים העכשוויים בישראל.

מפנה חברתי וביקורתי בשיח האדריכלות

בשני העשורים האחרונים חל מפנה חברתי וביקורתי בשיח האדריכלות העולמי והישראלי – מתפיסה הרואה באדריכלות פרקטיקה מקצועית טהורה, המתמקדת בפרשנות אסתטית וסגנונית של אדריכלות, למחקר הבוחן את הממדים הפוליטיים והחברתיים של האדריכלות. לטענתי בשנים האחרונות חלה בשיח זה עוד תפנית: חריגה מעיסוק תאורטי אל מעשה אדריכלי של תכנון פרויקטים למען מוחלשים, המתוכננים במחשבה על האחר והם בעלי משמעות חברתית. תחילתה של המגמה בשיח החברתי של האדריכלות בישראל, שהמחקר מתאר התפתחות מאוחרת שלה, הייתה במחצית השנייה של שנות ה-90, כשדור חדש של חוקרי אדריכלות החל לעסוק בקשר בין אדריכלות לחברה ולפוליטיקה, ותופעות אדריכליות ותכנון המרחב נחקרו כדי לאתר בהן עקבות ברורים של יחסי כוח בין יהודים לערבים או בין מזרחים לאשכנזים.

כאמור, בשלב הראשון יתמקד הדיון החברתי באדריכלות בישראל במישור המחקר, והשפעתו על המעשה האדריכלי הייתה מעטה. יתרה מזאת, בכל הנוגע להשלכותיה החברתיות של האדריכלות בישראל היה פיצול – בין התכנון המכוון לשוק לבין דיון תאורטי ביקורתי. למרות זאת כבר בשנת 2003 יזמו אדריכלים בפרויקט חלוצי את הקמתה של מרפאת מזווד בכפר הבדווי הלא מוכר ואדי אל-נאעם. הפרויקט סימן נתיב לשילוב תאוריה חברתית ומעשה אדריכלי, אם כי רק בחלוף כמה שנים הלכו בו אדריכלים אחרים.

יישום לקחי הביקורת במעשה האדריכלי עשוי להתבטא במגוון דרכים. במחקר זה אתמקד בעיקר בתכנון של פרויקטים, ועל כן מבחינת התוצרים הוא קרוב למה שאדריכלים מן הזרם המרכזי עושים בדרך כלל בשוק החופשי. המחקר יתמקד בפלח יוזמה של אדריכלים המתפתח מחוץ לזרם המרכזי של האדריכלות אך בתוך הסדר החברתי הקיים. אלו פרויקטים אדריכליים של אדריכלים ושותפיהם שבאים לענות על צרכים מוגדרים של מוחלשים ובדרך זו מיישמים חשיבה ביקורתית בתכנון.

המסגרת התאורטית

הביקורת החברתית על הזרם המרכזי באדריכלות קשורה בשיח האדריכלות המערבי לשאלות: למי מיועדת האדריכלות? את מי משרתים האדריכלים? בד בבד עם תהליכים כלכליים של נסיגת מדינת הרווחה, הפרטה וגלובליזציה טענו מבקרים חברתיים של האדריכלות שהאדריכלים החלו משרתים בעיקר את כוחות השוק ואת הקבוצות החזקות, והם מתכננים להם בתים, בנייני משרדים ומוסדות שלטון. נסיגת מדינת הרווחה סימנה את סופה של תקופת שגשוג במערב – תקופה שהתעצמה לאחר מלחמת העולם השנייה – ובה אדריכלים באירופה היו מעורבים בפיתוח מדיניות של ממשלות, וכן בתכנון ובבנייה של מבנים למגורים ולשירותים חברתיים בשיטות בנייה חסכוניות ובמימון ציבורי. מבקרים חברתיים של האדריכלות מתחו ביקורת גם על עיסוק היתר משנות ה-70 בצורה ובסגנון האדריכלות על חשבון התמקדות בשאלות חברתיות. באדריכלות הפוסט-מודרנית במערב ההתמקדות הובילה לפורמליזם דווקא, ולעיסוק בשפת עיצוב אדריכלי מנותקת מהקשרים פוליטיים, וכן לפיתוח חופש יצירה של אדריכלים בשירות פרויקטים יוקרתיים ולקוחות עשירים. תהליכים כלכליים שהולידו ביקורת חברתית בתחום האדריכלות מצטלבים עם מדיניות תכנון מזניחה, מפלה ומדירה קבוצות אתניות ולאומיות, וכותבים יצאו נגדה בישראל. הדיון הביקורתי באדריכלות הושפע מאוד מביקורת התכנון המרחבי ומהתפיסה שהמרחב הישראלי, ובעיקר מדיניות התכנון מאז כיבוש שטחי הגדה המערבית במלחמת 1967, הם ביטוי למצב קולוניאלי.

מתודולוגיה ובחירת הפרויקטים למחקר

הפרויקטים למחקר נבחנו לפי 4 קריטריונים: (1) המניע האתי של האדריכלים, (2) תכנון לקבוצות מוחלשות, (3) עירוב הקהילה בפרויקטים, (4) פרויקטים שמציעים פרשנות אדריכלית לשיקולים חברתיים ולמניעים אתיים. 9 פרויקטים נבחרו מתוך רשימה ארוכה והיא הצטמצמה לרשימה נבחרת של 3 פרויקטים שנועדו לשפר את איכות החיים של הקהילות המוחלשות במענה על צרכיהן הייחודיים. אלה הפרויקטים שעמדו בקריטריונים יותר מאחרים ונבחרו למחקר עומק: (1) הקמת ספריית גן לוינסקי, (2) שיקום בית הספר לילדי הגיהאלין בוואדי אבו הינדי שבשטח C, (3) (ב)לי גדר – שיקום חצרות בבת-ים בביאנלה הבינלאומית בבת-ים לאדריכלות הנוף העירוני. מקבץ הפרויקטים שנבחר מעיד על שינוי בתפיסה המקצועית של אדריכלים. לטענתי זה שלב חדש בשיח הביקורתי באדריכלות, בייחוד בקרב אדריכלים שאינם מסתפקים עוד בכתיבה אלא חותרים להשפיע על המציאות וליצור שינוי חברתי בכלי של תכנון פרויקטים, ולו גם בקנה מידה מרחבי קטן.

שאלות המחקר

שאלת המחקר המרכזית היא מהם ההיבטים האתי, החברתי והאסתטי באדריכלות העכשווית בישראל ומהם יחסי הגומלין ביניהם? וביתר פירוט: מהם ביטויי המחויבות לאחר והמודעות ליחסי כוח חברתיים בפרויקטים שיוזמים אדריכלים בישראל, וכיצד הם ניכרים במניעי האדריכלים, ביוזמה, בהתארגנות, בתהליכי התכנון של הפרויקטים ובתוצרים האסתטיים והמרחביים שלהם? על מנת לענות על שאלה זו אבחן את התפתחותה של פרקטיקה שיש לה זיקה לתאוריה הביקורתית באדריכלות והיא משתקפת בפרויקטים אדריכליים. כמו כן אבחן כמה שלבים בפרויקטים, מן המניע הרעיוני ליוזמה עד לפרויקט הבנוי, והשימוש בו על ידי משתמשים מוחלשים. משאלת המחקר הראשית נגזרות עוד שאלות מחקר וכל שאלה נדונה בפרק עוקב:

1. מה היו מניעי האדריכלים בנקיטת היוזמה לתכנון הפרויקטים הנחקרים? (השאלה נדונה

בפרק 4).

2. האם בתפיסתם האדריכלים שבמחקר הם בעלי השקפת עולם משותפת? שאלה זו נפרטת לשתי תתי שאלות: האם הונעו האדריכלים מתפיסת עולם ביקורתית? והאם בתפיסתם האדריכלים שבמחקר הם בעלי זהות מקצועית משותפת? (השאלות נדונו בפרק 5).
 3. האם ענו הפרויקטים על צרכים שהממסד או השוק אינם מספקים? במילים אחרות, האם הצליחו האדריכלים והתארגנויות החברתיות שאליהן הם חברו להרחיב את השירותים שהמוחלשים מקבלים מן הרשויות או מן החברה האזרחית? (השאלה נדונה בפרק 6).
 4. כיצד השפיעו מעורבות הקהילה, המשתמשים והדיירים בפרויקטים על התכנון האדריכלי, וכיצד קיבלו את הפרויקטים המשתמשים בהם? (השאלה נדונה בפרק 7).
 5. מהם המאפיינים האדריכליים בפרויקטים הנחקרים שניתן לראות בהם תוצר של יחסי הגומלין הייחודיים בין ההיבטים האתי, החברתי והאסתטי, והאם החדשנות באדריכלות מתאפשרת עקב נקיטת היוזמה של האדריכלים? (השאלה נדונה בפרק 8).
- שאלות המחקר מעמידות את שלושת ההיבטים – האתי, החברתי והאסתטי, שהם מושגים מופשטים – על שאלות משנה שמעוררות דיון בנושאים ספציפיים בעלי משמעות בתחום התכנון. ניסוח שאלות המשנה מגדיר ומחדד את מרכיבי המעורבות החברתית של האדריכלים ויוצק תוכן במפנה החברתי היישומי בשיח האדריכלות.

ממצאי המחקר

כיצד יענה המחקר על שאלות המחקר?

- שאלה מספר 1 תבחן את מניעי האדריכלים דרך מושג הדאגה של הפילוסופית ג'ואן טרונוטו. בפרויקטים שבמחקר ניכרו מאפייני הדאגה: המחשבה או הרגש של האדריכלים ביטאו יציאה מן האני אל האחר ותורגמו למניע אתי לפעולה; תיקון העולם וקיומו באו לידי ביטוי ביוזמה להקים או לשפץ מרחבי מגורים ומבנים ייעודיים שיספקו לקהילה שירותי תרבות או חינוך; ומחויבותם לפרויקט שהקימו או שיפצו ולקהילת היעד שלו לא הייתה חד-פעמית כי אם מתמשכת, והיא התמשכה בשני מישורים: בהפעלת הפרויקט, על תכנון החברתיים, לאחר הקמתו זמן רב; ובהישנות יוזמות תכנון למען הקהילה המוחלשת.
- שאלה מספר 2, אם ביסוד פעולתם של האדריכלים הייתה מונחת תפיסת עולם ביקורתית, תיענה בראיונות בחיוב. האדריכלים שהתראיינו למחקר יזמו הקמת שירותים שהיו דרושים לקהילה במרחב גאוגרפי נתון, ולא התמקדו במאבק לשינוי מדיניות. עם זאת, בדבריהם הם נגעו באופן פרגמנטרי במצבים חברתיים לקויים שעוררו צורך בפרויקטים. ביקורתם כוונה פנימה והחוצה: בתוך שדה האדריכלות היא נגעה לסדר היום האדריכלי, המעדיף את העיסוק באסתטיקה מעיסוק בגורמים חברתיים, ואילו ביקורתם החוצה הייתה חברתית ונגעה למצבן של אוכלוסיות היעד המוחלשות של הפרויקטים. הזהות המקצועית והאישית של האדריכלים מתכנני הפרויקטים למוחלשים התגבשה בהבחנות רבות בינם לבין עמיתים ושותפים, אך למרביתם יש מכנה משותף: הם נהנים מזכויות יתר רבות הודות להשתייכותם לקבוצה הגמונית וממעמד מקצועי, והם בחרו לרתום נכסים אלו לדאגה לחלשים מהם. האדריכלים העידו שפעילותם המקומית הייחודית הושפעה ממוגמות בינלאומיות ביקורתיות ויש לה זיקה אליהן.
- האם הפרויקטים אפשרו לקבוצות מוחלשות לקבל שירותים שלא קיבלו קודם? שאלה מספר 3 תיענה בחיוב: בפרויקט גן לוינסקי הולידה היוזמה של ארטים ספרייה בשכונה שבה לא הייתה ספרייה ציבורית, ובכך הרחיב הפרויקט את השירותים לקהילת העובדים הזרים; שיפוץ בית הספר בוואדי אבו הינדי יצר תנאי למידה הולמים במבנה שהסב ליושביו סבל מתנאי אקלים קיצוניים; ושיפוץ החצרות המשותפות ברחוב אורט ישראל בבת-ים ענה על בעיית הזנחת החצרות המשותפות בשכונות שתושביהן הם ממעמד כלכלי נמוך ומקבוצות לא הגמוניות.
- יש שאדריכלי היוזמות החברתיות למען מוחלשים זכו באוזן קשבת ברשויות העירוניות ובהיענותן, אך בשטח C האדריכלים סייעו לבדווים בשיקום בית הספר והצטרפו לבנייה לא-פורמלית ולפעולת הישרדות

בהתנגדות בלתי מופגנת למגבלות החלות עליהם. על רקע חסמים של הממסד גיוס הרשות המקומית למען הפרויקטים (ב)לי גדר בבת-ים והספרייה בתל-אביב היה הישג.

על שאלה מספר 4, אם הקהילה הייתה מעורבת בפרויקטים וכיצד השפיעה על התכנון האדריכלי ועל קבלתו, התשובה היא שהמעורבות הייתה חלקית. בוואדי אבו הינדי נותני ההנחיות בקשר לתכנון השיפוץ היו הנהגת הכפר וראשי בית הספר, ומעורבות הקהילה בפרויקט התרחבה והעמיקה בשלב הבנייה, אך בשניים מהפרויקטים – ספריית גן לוינסקי ו(ב)לי גדר – התושבים לא שותפו בדיון מקדים על נחיצותם. בפרויקט ספריית גן לוינסקי לא הייתה מעורבות של עובדים זרים בשלב התכנון אלא רק ביציקת תוכן לספרייה בעת הפעלתה. גם בפרויקט (ב)לי גדר הדיירים לא שותפו בשלב הרעיוני, ובכל זאת מעורבותם בתכנון הייתה משמעותית ומשפיעה: לפי דרישתם האדריכליות שינו את התכנון ומיתנו את הפתרון העיצובי. את שלושת הפרויקטים קיבלו הקהילות והמשתמשים במידת מה של שביעות רצון. בשלושת הפרויקטים תפקיד גופי התיווך בין האדריכלים לקהילות ולרשויות היה תפקיד חשוב ביצירת הקשר עם המשתמשים.

מהם המאפיינים האדריכליים בפרויקטים הנחקרים, שניתן לפרשם כתוצר של יחסי הגומלין בין ההיבטים האתיים, החברתיים והאסתטיים? מרכיבי העיצוב והאדריכלות, בהם תעסוק שאלה מספר 5, כללו חלוקות בין פנים לחוץ ובין פרטי לציבורי, וכן עיצוב בר-קיימא של מבנים. האדריכלים רתמו כלים אלו למשימות אתיות וחברתיות המבטאות דאגה לזולת. בעקבות קאנט פותח המונח **אדריכלות תלוית משתמש** לתיאור אדריכלות העוסקת בתכונות פיזיות ואסתטיות, שקשורות לא רק לפונקציה ולתכלית של מבנה אלא גם למחשבה על משתמש מקבוצה מוחלשת.

בפרויקטים שאתמקד בהם האדריכלים חתרו באופן אוטונומי לערכים אסתטיים של יופי. במקום שבו האסתטיקה של האדריכלות שולבה באמצעים צנועים ולא מנקרי עיניים, היפה מייצג את הטוב ועמו ערכים מוספים. עם זאת, אף על פי שעיצוב נועז ויוצא דופן מקושר לאייקונים אדריכליים, לטענתי הוא קיים במינון מינורי גם בעיצוב מקרי המבחן, שהם פרויקטים בקנה מידה קטן (small scale), ומסייע בהם לאדריכלות להפוך את מבני החינוך והתרבות ואת מרחבי ההתכנסות הקהילתיים לשיקוף של תחושת זהות ושל ערך הקהילה. לעומת זאת בפרויקט (ב)לי גדר המינוריות של העיצוב מסמלת למעשה את מעורבות הדיירים בפרויקט, ואת האיזון שיצרו האדריכליות בין חזון הנועז לבין הרצונות והצרכים היומיומיים של האוכלוסייה המבוגרת והקשישה המתגוררת בבנייני הפרויקט.

בשלושת הפרויקטים גילו האדריכלים חדשנות שלא הייתה אדריכלית לשמה אלא נועדה גם לענות על חוסרים מרחביים של משתמשים. הדיון בחדשנותם של הפרויקטים מלמד שהרחבת תפקידי האדריכלים מנותני שירותים ליזמים חברתיים, הרואים בעצמם נושאי אחריות לקבוצות מוחלשות, מאפשרת להם לפרוץ מן האדריכלות האוניברסלית אל פתרונות חדשניים, לא רק ביוזמת התכנון אלא גם בתוצריו. על רקע התשובות שנאספו והוצגו לעיל אשוב לשאלת המחקר הראשית: מהם ההיבטים האתיים, החברתיים והאסתטיים באדריכלות העכשווית בישראל, ומהם יחסי הגומלין ביניהם? בשיח האדריכלות במאה ה-20 רווח תיאור דיכוטומי של האדריכלות, ובו האתי והאסתטי הם הפכים. מחקר זה יראה שבאדריכלות ההיבט האתי וההיבט האסתטי אינם סותרים זה את זה אלא להפך: האתי והאסתטי יד ביד עם ההיבט החברתי קשורים זה בזה בקשר הדדי: ההתמודדות עם בעיות חברתיות בדרכים אתיות הולידה פתרון אדריכלי, וההיבטים החברתיים והאתיים של הפרויקט התממשו באמצעים מרחביים וצורניים.

אפשרויות יישום המחקר

מקבץ הפרויקטים שנבחר למחקר מעיד על שינוי בתפיסה המקצועית של אדריכלים. דברי הביקורת של האדריכלים חשובים להרחבת תחומי השיח האדריכלי, ובמעבר מן הדיבור למעשה הפרויקטים מלמדים כיצד תוכן וערכים חברתיים כרוכים בתכנון אדריכלי. מקרי המבחן מצביעים על אפשרות שאדריכלים יהיו

מעורבים ביוזמות תכנון מראשיתן, בשל דאגתם לקבוצות אנשים והודות לחופש פעולה יחסי בקביעת שימושי המבנים ובעיצובם, ויתכנו פרויקטים באדריכלות שתהיה תלויה משתמשים מוחלשים. אך המחקר יעלה שבפרויקטים היו גם חסרונות או אף כישלונות: בעירוב חלקי של הקהילה, בחיכוך בין אדריכלים לקהילות תושבים בגלל חילוקי דעות בענייני עיצוב, בהתנשאות או בפטרנליזם ובאינטרסים של שותפים לזימה – וכל אלו עשויים להפוך לדרכי ניצול של נחיתות של תושבים מוחלשים דווקא. מקרי המבחן שבשולי ההגמוניה בבת-ים ובתל-אביב מלמדים ששיתוף פעולה עם ממסדים עירוניים, המקדמים יוזמות של אדריכלים וארגוני חברה אזרחית, מספק מימון ועבודה קהילתית המגבה תהליכי התכנון. אך לעידוד דרך פעולתם של אדריכלים יחידים בשיתוף ארגוני חברה אזרחית, כפי שהוצג כאן, נדרש עוד סיוע בתמיכה ובמיסוד של יוזמות תכנון וכן בייצוג פרטני של מוחלשים. למרות ההסתייגויות מקרי המחקר ידגימו כיצד מבנה אדריכלי יכול לחולל שינוי מה בפיסה של מציאות. לבניין ולסביבת מגורים בנויים יש נוכחות פיזית עצומה במרחב, ומכאן שגם אם האדריכלים לא ניסו לשנות את הסדר החברתי, הם חוללו שינוי במציאות החיים הקשה של הקהילות בכך שהעניקו להן מרחבי חינוך, תרבות והעשרה בתנאים ראויים, וסביבת מגורים מטופחת.